

Život Hrvata u opkoljenom Sarajevu

VERA KATZ

Institut za istoriju, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Autorica opisuje stanje u opkoljenom i bombardiranom Sarajevu s naglaskom na opisanju položaja Hrvata u gradu koji su srpski agresori i pobunjenici nastojali osvojiti. Sjećanja i podatke iz ratnih događaja te svoja razmišljanja autorica usmjerava na ulogu i položaj hrvatskih kulturnih i vjerskih institucija u Sarajevu te složenu situaciju u kojoj su se našli Hrvati kao najmanja nacionalna zajednica u Sarajevu razapeta između ponovno "ispremiješanih" nacionalnih i državnih interesa. Članak je mješavina historiografskog i memoarskog rada s težnjom autorice da postavi nekoliko od mnogih mogućih smjernica u budućem znanstvenom istraživanju ratnih događaja u Bosni i Hercegovini od 1991. do 1995.

Ključne riječi: Hrvati, Bosna i Hercegovina, Sarajevo, rat u Bosni i Hercegovini.

Hrvati koji su ostali u Sarajevu dijelili su sudbinu svih ostalih stanovnika u gradu pod opsadom tijekom četverogodišnjeg vremena gladi, straha, smrti, hladnoće, oskudice i neizvjesnosti. Najveći dio stanovništva nervozno je trčao gradom snalazeći se na razne načine u želji za preživljavanjem. Nešto bolji život u smislu opskrbljenosti osnovnim životnim potrebama i mogućnošću izlaska i povratka u grad imali su politička, vojna i vjerska elita. U gradu je bilo najteže obiteljima s djecom bez obzira na njihovu dob. Djeca nisu imala dječju hranu i njegu, adolescente roditelji nisu mogli zadržati u nekim sigurnijim prostorima, a punoljetni mladići bili su pod vojnom obvezom. Ratni konflikt podijelilo je susjede, prijatelje pa čak i pojedine obitelji prema nacionalnom šavu koji je uglavnom popucao, a oni koji su ostali u gradu zbližili su se u svojim mikro-zajednicama. To je bilo vrijeme kada su se ljudi upoznali i prijateljili u neboderima, četvrtima, dijeleći svaki zajednički dan.

Ako se u ovom radu osvrnemo samo na Hrvate, donekle drukčiji život od hrvatskog puka imala je hrvatska intelektualna i vjerska elita, koja se okupljala u sklopu Hrvatskoga kulturnog društva Napredak. Nakon obnove djelatnosti 1990. godine, samo za dvije godine, njegova Središnja uprava promijenila je ime u Ratni poslovodni odbor sastavljen samo od članova iz Sarajeva. Sjedište

je Napredak imao u zgradi Vrhbosanske katoličke teologije, a kada su bogoslovi izašli iz Sarajeva zbog sigurnosnih razloga, ova vjerska institucija postala je prostor ne samo za okupljanje intelektualaca, već i mjesto za sklonište, ambulantu, narodnu kuhinju i punkt za podjelu Caritasove humanitarne pomoći. Obrok u bogosloviji mnogima je bio i jedini koji su imali na dan. Napredak je tako počeo okupljati većinu hrvatskih intelektualaca koji su ostali u Sarajevu, a raznim aktivnostima trudili su se olakšati nametnutu ratnu situaciju. Kao i ostali intelektualni krugovi u Sarajevu, imali su iluziju da mogu utjecati na događaje. I obnovljeno Srpsko prosvjetno društvo Prosvjeta, iako malobrojnije i s manje aktivnosti, bez potpore Srpske pravoslavne crkve, trudilo se također njegovati ljudske vrline suprotne agresorskom ludilu koje je zahvatilo Bosnu i Hercegovinu. Jedino je Muslimansko kulturno društvo Preporod imalo svoju političku elitu u gradu, dok su Hrvati i Srbi u Sarajevu bili na meti žestokih kritika nacionalističkih vođa iz Gruda i s Pala. S jedne strane su bili proglašeni "izdajicama vlastitog naroda", a s druge su morali steći povjerenje Bošnjaka u Sarajevu u smislu da su tu ostali zbog vlastitog uvjerenja. Koliko su ostanak u Sarajevu Hrvata i Srba cijenili Bošnjaci, ovisilo je o ratnim i političkim događajima, ali u prvom redu o osobnim kontaktima.

Za ostanak Hrvata u Sarajevu na osobit način je zaslužna Katolička crkva i osobno vrhbosanski nadbiskup mons. Vinko Puljić. Njegov ostanak u Sarajevu za Hrvate je bila nada u daljnji život u tom gradu. Njegovo izlaženje i vraćanje u grad bili su poticaj običnom stanovništvu, i to ne samo katoličkom, da mogu izdržati sva nametnuta poniženja. Iznimne napore Katolička crkva je ulagala u sarajevske župe gdje je vjernicima, ali ne samo njima, davala utjehu i humanitarnu pomoć da izdrže ratne nedaće. Bez obzira na odlazak velikog broja katolika iz grada, sarajevske župe su se punile novim vjernicima. Neki su to činili zbog povratka vjeri, neki zbog utjehe i mira, neki zbog interesa da se nađu na popisu za Caritasovu pomoć. Ne ulazeći u privatne razloge pojedinaca, u sarajevskim župama osjećao se život, ali i nada u mir. Popisi u župnim crkvama su ujedno i jedini popisi katoličkog stanovništva u Sarajevu pod opsadom.

Katolička crkva u Sarajevu podržavala je Napredak u svim njegovim projektima, kao i njegova predsjednika prof. dr. Franju Topića, katoličkog svećenika i profesora bogoslovije. Za ovaj rad irelevantno je koliko se djelatnost Napretka kreirala u vrhu Katoličke crkve, već je bitno istaknuti vrijednosti ovoga kulturnog društva u očuvanju hrvatskoga nacionalnog bića u Sarajevu, barem u tragovima, što je bilo jedino moguće uz potporu Crkve. Već do kraja 1992. godine, Napredak je osnovao mnoga strukovna udruženja dajući svima poticaj da se osjećaju bitnima i potrebnima u građenju nekih novih institucija s perspektivom razvitka i nakon rata, pružajući tako ljudima snagu da ne utonu u depresiju. Tada se nije ni slutilo da depresija dolazi u svojoj punoći tek nakon rata. Organizirane udruge bile su: Hrvatsko zdravstveno udruženje (listopad 1992.), Hrvatska gospodarska zbornica (19. studenog 1992.), Hrvatska glazbena udruga (12. prosinca 1992.), Udruženje novinara i Udruženje kazališnih,

filmskih, radijskih i televizijskih djelatnika (prosinac 1992.).¹ Ono što je u radu činilo Napredak prepoznatljivim jest njegova otvorenost prema svima koji su se borili za život. Suradivali su s ostalim nacionalnim društvima i drugim institucijama u gradu, u zajedničkim naporima prema istom cilju nadvladavanja ratnog primitivizma. Umjetnici i intelektualci organizirali su različite manifestacije pokušavajući dokazati agresoru da urbani dio grada nije klonuo. Tako je Napredak, između ostalog, organizirao pet glazbenih ratnih matineja pokazujući sebi i drugima da mogu odgovoriti na topot topništva s brda.² Međutim, tim i sličnim manifestacijama nije se mogao dobiti rat. Krajem 1992. godine proslavljena je i 90. obljetnica utemeljenja Napretka. "21. studenoga – subota: Proslava 90 godina Hrvatskog kulturnog društva Napredak. U Kamernom teatru bilo je previše publike pa nije mogla stati ni u hodnik. Predsjednik Franjo Topić držao govor, pjevala se Napretkova himna, Lijepa naša, dijelile se neke diplome i zahvalnice, a onda je održan glazbeni koncert. 22. studenoga – nedjelja: Održava se drugi dan Napretkove proslave. U Kamernom teatru održan je recital hrvatskog pjesništva, a nakon toga premijera dokumentarnog filma crkve Sarajeva. Izbor i način izvođenja poezije bio je na visini. Kao da je ovo ljudima podiglo samopouzdanje pa se nekako sigurnije osjećaju u ovoj nevolji".³ Takve i slične manifestacije bile su bijeg od stvarnosti. Okupljeni ljudi su uživali u svakom trenutku ljepote boja, riječi, nota, zaboravljajući na kratko na okrutnu stvarnost. Ako je prigodom takvih susreta bilo i koktela, tada je iluzija bila potpunija. Svi su se trudili lijepo izgledati kao da je to posljednji izlazak, nadajući se usput već nekom sljedećem sličnom događaju.

Napredak je bio na putu obnavljanja svoje djelatnosti, pa je tu aktivnost nastavio i u ratu. U ovom osvrtu na ratno Sarajevo važno je naglasiti obnavljanje povjereništava za Novo Sarajevo, Novi Grad, Dobrinju, Centar - Stari Grad, tj. na područjima sarajevskih općina koje su se nalazile u obruču opsade Sarajeva. Tako su se manifestacije mogle proširiti i na periferna područja, a ne samo u centru grada. Osobit značaj dan je prvom ratnom Božiću u opkoljenom Sarajevu. Napredak se angažirao u organiziranju božićnoga malonogometnog i šahovskog turnira koji su od tada postali tradicionalnima. Uz postojeće aktivnosti, to su bili neki novi načini imitacije normalnog života. S obzirom na reducirani javni život u gradu, svaka manifestacija se cijenila, za svaku su prisutne Sarajlije imale lijepe riječi, jer su se svi akteri događaja trudili dati sve od sebe u izražaju darivanja ili primanja umjetničkog ili sportskog čina.

Iznimna opasnost za stanovništvo Sarajeva bile su zapaljive granate, osobito nakon paljenja Glavne pošte kada je prestalo funkcionirati oko 40.000 telefonskih priključaka. Nakon toga su samo privilegirani u gradu imali telefonsku vezu. Taj agresorski čin bio je posebna vrsta nasilja nad stanovništvom. Gubitak komunikacije među ljudima, među članovima obitelji i prijateljima,

¹ Hrvoje ŠAPINA, *Stoljetnica Napretka*, Sarajevo 2002., 63.

² *Isto*.

³ Ljubo LUCIĆ, *Između neba i granata, sarajevski dnevnik 1992-1995.*, I dio, Sarajevo, Zagreb 2005., 27.

koji su živjeli na različitim gradskim lokacijama, stvarao je poseban osjećaj otuđenosti i nemoći. Postignut je potpuni psihološki šok. Druga velika palež na opće zaprepaštenje Sarajlija bila je Vijećnica. Starim dijelom grada, Baščaršijom, letjeli su izgorjeli listovi knjiga, periodike i starih spisa. Bilo je tužno gledati taj prizor, osobito onima koji su svoje studentske dane provodili u toj biblioteci. Zajedno s ostalim intelektualcima, Napredak je organizirao akciju spašavanja knjiga iz stare Napretkove knjižnice i iz zapaljene Vijećnice u vrijeme vandalskog razaranja Sarajeva, u kolovozu 1992. godine. Oko 20.000 knjiga sklonjeno je u Napretkovo privremeno skladište u KSC Zetra.⁴ Vijest o djelomičnom spašavanju knjiga donosila je barem malo radosti u mogućnost borbe s barbarima. Ali srpski agresor visoko na brdima iznad Sarajeva bio je uvijek u prednosti nad ljudima u dolini. Svaki njegov daljnji potez bio je monstruozniji. Nakon telefona, knjiga, ljudi na ulicama i u kućama, udario je izravno na radaonice, pa se na najrazorniji način razračunao s Gradskim porodilištem u Sarajevu. I ovaj put život je pobijedio, iako skriven u tamnim podrumima i ostavama rodilišta. Svakako, nabrojeni zločinački primjeri su u smislu simbolike o ljudskom postojanju, a ima ih puno, usmjereni na sustavno uništenje ljudi i njihove psihe među koje spadaju rušenje zgrade najtiražnijega dnevnog lista *Oslobođenje*, Radio-televizijskog doma, kao i gospodarskih kapaciteta. Planovi su bili razrađeni do pojedinosti, a namjera im je bila ubiti građane na različite načine u psihofizičkom smislu. Iako su ponekad intelektualni naponi u gradu bili neshvatljivi, kulturne i sportske manifestacije različitih sadržaja pomogle su donekle ljudima u održanju mentalnog zdravlja. Čak i oni koji nisu prisustvovali kulturnim događajima, znali su za njih, jer u nepostojanju drugih načina informiranja, plastično i detaljno su se prepričavala iskustva, tako da se činilo da su ih svi doživjeli. Tako se iluzija o životu širila u nekim neshvatljivim granicama.

Da bi se barem donekle predočila sarajevska ratna drama, potrebno je ispričati brojne priče s obzirom na iskustvo svakog pojedinca tijekom četiri godine opsade. Povećanjem ratne torture nad građanima Sarajeva pojačavala se nestašica hrane, vode, plina, a razgovori telefonom ili električna energija postali su samo nešto čime su se Sarajlije davno služile. Međutim, povećavao se i broj manifestacija u gradu, što se ne može objasniti nekim racionalnim tumačenjima. Taj fenomen duhovnog otpora ostaje ipak sociolozima i psiholozima za neko interdisciplinarno istraživanje. Kada su u pitanju sarajevski Hrvati, nevjerovatnom je zvučala vijest o početku emitiranja programa s radiopostaje Vrhbosna u vrijeme kada najveći dio građana nije imao struju. Iz sljedećeg ulomka evidentne su sastavnice u životu Hrvata u Sarajevu: "Općinske vlasti daju Napretku na korištenje dio prostora Napretkove palače, koji su devastirani ili granatirani koncem 1992. godine. (...) Uprava Napretka, u dogovoru s Nadbiskupskim ordinarijatom, odlučuje adaptirati ovaj prostor za potrebe buduće radiopostaje. Potreba sarajevskih Hrvata za radiopostajom koja će emitirati program na hrvatskom jeziku, te objektivno informirati javnost, bila

⁴ H. ŠAPINA, n. dj., 63.

je veoma izražena zbog politizacije državnih medija, u prvoj godini rata. Zbog toga su Napredak i Nadbiskupski ordinarijat odlučili zajedničkim ulaganjem (50:50) osnovati Radiopostaju Vrhbosna koja će raditi u okviru Napretka. Prostor za radiopostaju je brzo adaptiran, nabavljena je oprema i angažirani kadrovi, pa je radiopostaja počela emitirati program za Uskrs 1993. Radiopostaju je svečano pustio u rad nadbiskup vrhbosanski msgr. Vinko Puljić, 11. travnja 1993. godine. Program radija je emitiran svakodnevno, uz ogromne napore djelatnika i Uprave. Redovito su preuzimane vijesti Hrvatskog radija, emitiran vjerski program, hrvatska glazba...".⁵ To je bio veliki projekt, ali iz perspektive oskudice struje, programi ove i drugih radiopostaja ostali su dostupni samo malom broju ljudi u Sarajevu. Mali tranzistori na baterije, koje su se punile na najnevjerojatnije načine, uglavnom su služile da se čuju vijesti, gdje su bila granatiranja, koliko je ljudi stradalo, zna li svijet za ovu situaciju i ima li nade za oslobođenje od vatrenog obruča. Uglavnom je bio običaj prepričavati sadržaje vijesti svih radio postaja kako bi se nekom analizom shvatili politički i vojni planovi agresora. Glavni san je bio pronaći tračak nade o prestanku rata i opsade. Međutim, ratna propaganda bila je toliko moćna da obični ljudi nisu mogli naslutiti pojedinačne planove zaraćenih strana. Uz "pomoć" međunarodne zajednice sve je teklo suprotno očekivanju stanovništva, što je posebna tema za istraživanje.

Iako je gospodarstvo u Sarajevu zamrlo, osim u nekim tvornicama namjenske proizvodnje, u veljači 1993. godine održana je utemeljiteljska skupština Napredak osiguranja, a 13. travnja 1993. utemeljiteljska skupština Gospodarske banke, koja je već bila registrirana 5. prosinca 1992. godine i obavljala novčane transakcije.⁶

U sklopu Napretka osnivaju se tijekom 1993. godine nove udruge, a to su: Udruženje odgojnih, obrazovnih i znanstvenih djelatnika (5. lipnja 1993.), iz kojeg je krajem godine nastalo Hrvatsko društvo za znanost i umjetnost (18. prosinca 1993.). U dnevniku predsjednika HDZU-a prof. dr. Franka Cetinića, plastično je opisana Osnivačka skupština ove udruge: "Svi s kojima smo razgovarali i obavijestili ih za Skupštinu rado se odazivaju. Kod svih je primjetna dvojba – pobjeći ili ostati? Čuju za molitve i pozive msgr. Vinka Puljića, metropolita vrhbosanskog, čuju za koncerte i tribine HKD Napredak. Svi su željni i molitve i glazbe, jer im je sve ovo što ih okružuje – dodijalo. Svi iskazuju podršku i potporu potrebi boljeg organiziranja Hrvata. Mnogi iznose kako su šikanirani, kako trebaju napustiti upraviteljska radna mjesta, ostaju bez posla, bez hrane, bez perspektive. Naziru se još gori dani. Stanje Hrvata u Sarajevu je vrlo teško. Sve koje smo uspjeli usmeno obavijestiti došli su na Osnivačku skupštinu. I pored granatiranja tog jutra dvorana je bila prepuna. Došli su vjerski velikodostojnici, čelnici HKD Napredak, predstavnici političkih partija i gradskih vlasti. Huka granata 'uveličala' je svečani trenutak otvaranja Skupštine. Otvarajući Skupštinu, podnoseći uvodnu riječ, slušajući sve što su sudi-

⁵ Isto, 64.

⁶ Isto.

onici govorili u svojim nadahnutim govorima, što i kako dalje, što su govorili o svojim nedaćama, što su predlagali i učinili u nemogućim uvjetima, hrabрили druge, a i sebe same, u meni je učvrstilo uvjerenje da je odluka Središnjeg odbora HKD Napredak o potrebi osnivanja ove udruge bila razborita. I, da je donesena ranije, bilo bi bolje. S druge strane, prihvaćena je ideja da svi mi u granicama svojih intelektualnih i fizičkih mogućnosti trebamo pridonositi koheziji Hrvata i sudjelovati u akcijama koje će tome pridonositi jednako kao i u akcijama koje će poštivati i cijeniti druge narode sa kojima se živi".⁷ Tijekom ljeta i jeseni obavljani su konzultativni sastanci u Napretku o reorganizaciji Udruge za odgoj, obrazovanje i znanost, odnosno da se iz nje izdvoji nova udruga koja će okupljati znanstvenike i sveučilišne profesore i umjetnike, po kriteriju znanstvenih društava i akademija. Iz već spomenutog dnevnika vidljivo je da se u Sarajevu uvjeti života nisu popravili: "Subota, 18. prosinca 1993. godine – Osnivačka skupština HDZU. Osvanuo je vedar i hladni dan. Jutarnju mirnoću i danas narušavaju granate. Hoće li taj nemir utjecati da na Skupštinu ne dođe potreban broj pozvanih? Nadam se da neće. Kao i uvijek, usprkos svim kanonadama, u zgradi Bogoslovije u Ulici Josipa Stadlera 5 okupili su se u 10h svi uzvanici i gosti. Atmosfera svečana. Sudionici odjeveni svečano kao da nije ratno vrijeme. Skupština može početi. Umjesto himni, barjaka i glazbe svečani čin otvaranja Skupštine popratilo je nekoliko plotuna. I dok izgovaram prve riječi pri otvaranju Osnivačke skupštine, gledajući pred sobom elitu sarajevske hrvatske inteligencije najviše razine u svečanim odorama spremne dati svoj glas za osnivanje Hrvatskog društva za znanost i umjetnost, razmišljam o razlici nas koji ovdje sjedimo i onima koji ognjem i željezom napadaju grad i ubijaju nas. Govorimo o miru, znanosti, međusobnoj ljubavi, toleranciji svih vrsta, životu u žuđenom blagostanju, življenju susjeda u slozi. Govorimo tako jer to je oružje kojim se znanstvenici mogu suprostaviti ognju i maču. Govorimo jezikom znanstvenika. To se od nas očekuje. Od nas se očekuje da tako govorimo sada, da okupljamo hrvatske znanstvenike kako bi lakše preživjeli i da istrajno nastojimo učiniti sve ono što će osigurati miran život Hrvata u čitavoj BiH, kao i njihovih susjeda".⁸ Svakako, svaka od ovih udruga ima svoju vrlo bogatu kronologiju djelatnosti. Ovdje treba istaknuti entuzijizam i hrabrost ljudi u Sarajevu da u nemogućim ratnim uvjetima, riskirajući svoje živote, stvaraju i održavaju život dostojan čovjeka.

Jedan od najznačajnijih projekata u ratnom Sarajevu bilo je otvaranje Katoličkoga školskog centra u Sarajevu 26. studenog 1994. godine. Osnivač ovog centra u kojem su otvorene tri škole (Osnovna škola, Opća-realna gimnazija i Srednja medicinska škola) je Ordinarijat vrhbosanske nadbiskupije, a promicatelj katoličkog školstva tada u Sarajevu, a poslije rata u Federaciji Bosne i Hercegovine s bošnjačkom većinom je mons. dr. Pero Sudar, pomoćni biskup. Ordinarijat i Napredak su se angažirali oko povrata dijela imovine, tj. nekadaš-

⁷ Mladen BEVANDA, *Spomenica Hrvatskog društva za znanost i umjetnost 1993-2003.*, Sarajevo 2005., 20.

⁸ *Isto*, 22.

nje zgrade Zavoda sv. Josipa na Banjskom brijegu u Sarajevu, koja je do kraja Drugoga svjetskog rata bila u vlasništvu časnih sestara Kćeri božje ljubavi. Udruženje odgojno-obrazovnih djelatnika dalo je stručnu podlogu o ustroju nastavnog procesa u sve tri škole, kao i preporuku za pojedine predmetne nastavnike. Katolički školski centar je započeo s radom kao elitna škola, renovirana, okrećena, s računalima, kabinetima i drugom nastavnom opremom. Prestižno je bilo u Sarajevu pohađati ovu školu. Nastavnici su bili uglavnom Hrvati, a učenici pripadnici svih nacija. To je bio početak obnovljene ideje zajedništva u Sarajevu. Prioritetno je bilo otvoriti školu za hrvatsku djecu koja su ostala u Sarajevu, uz visoko postavljene kriterije upisa. Svakako, cilj nije bio ovom školom getoizirati hrvatsku djecu u Sarajevu, već onima najboljima dati šansu za školovanje u ovoj za to vrijeme prestižnoj školi. Svakako, ovo je jedan od najsvjetlijih primjera vjere u život nastalih u ratu, koji su davali nadu za opstanak. Ovakve projekte u ratnom Sarajevu mogla je ostvariti samo Katolička crkva s intelektualnim krugovima organiziranim u različite Napretkove udruge.

Osim nabrojanih udruženja, tijekom 1994. godine nastale su neke nove udruge, kao što su: Udruga likovnih umjetnika i graditelja (28. veljače 1994.), Šahovski klub Napredak (6. kolovoza 1994.), Sportsko društvo Napredak (3. rujna 1994.) i Udruga pravnika (5. studenog 1994.).⁹ Nabrojane najvažnije institucije i udruženja HKD Napredak samo su pokazatelji djelovanja u ratnom Sarajevu. Svaka od njih ima impozantan popis različitih manifestacija, izdanja knjiga, časopisa, kalendara, promocija, koncerata, zatim podjele paketa humanitarne pomoći svima onima koji su se angažirali tijekom rata u radu ovoga društva.

Impozantnim brojevima kulturnih manifestacija, koje su detaljno nabrojene u relevantnoj literaturi i spomenicama, mora se na žalost dodati politička nemoć Hrvata u Sarajevu da djeluju na političku sudbinu vlastitog naroda. Hrvati u Sarajevu nisu bili nikakav politički subjekt kada su se na različitim politički važnim stolovima rasprostirale brojne mape etničke podjele u Bosni i Hercegovini. Oni su bili samo smetnja, pa nisu ni smatrani ozbiljnim političkim subjektom jer su bili izvan nacionalnih i političkih interesa Hrvatske demokratske zajednice. Tako je ostalo do kraja rata, ali i danas. Tada su bili važni teritoriji, a ljudi su bili pokretni politički objekti. Svakako, ovim konstatacijama ne želi se umanjiti značaj pomoći koju su u Sarajevu pružili Katolička crkva i Napredak u smislu duhovne i materijalne potpore. Bez toga ne bi mogli opstati. A što se tiče onih poginulih, nitko nikoga nije mogao spasiti od agresorskih granata i snajpera.

* * *

⁹ H. ŠAPINA, n. dj., 67.

Pitanje položaja Hrvata u Bosni i Hercegovini ne može se prezentirati jednostavno i jednoznačno jer svaka je regija imala svoja politička i ratna iskustva. Ako se razmišljanje na ovu temu ograniči na Sarajevo, a u Sarajevu na vlastite mikro-zajednice, onda se dobiva samo jedna sličica koja je poticaj za sjećanje, ali ne i za objektivno istraživanje. Dodatno, razmišljanje na ovu temu komplicira literatura koja se ne uklapa u vlastito viđenje preživljenih dana. Pojavilo se dosta knjiga u kojima autori iz svog kuta gledanja objašnjavaju kompleksnost bosansko-hercegovačke situacije, a naglasak stavljaju na vlastito sudjelovanje u događajima. Međutim, čitatelju je potrebno dosta vremena za svladavanje prezentiranih tekstova jer kronološko redanje činjenica izaziva osobna sjećanja, viđenja, opredjeljenja i komentare. Na kraju ostaje dvojba kako se odrediti prema toj memoarskoj literaturi? Ovom prigodom ću opisati svoje viđenje samo dvaju događaja koji su me uznemirili čitajući te knjige. I ponovno mi je žao zato što obični ljudi ne pišu memoare.

Interesi hrvatskoga političkog vodstva u Bosni i Hercegovini bili su vrlo različiti pa su dodatno smanjili ovaj najmalobrojniji konstitutivni narod. Ako se toj nezreloj i nerealnoj politici doda sva žestina ratnih događaja, onda je i jasno zašto je od 759.906 ili 17,36% Hrvata u Bosni i Hercegovini prema popisu iz 1991. godine ostalo prema procjenama između 350.000 i 400.000. Budući popis stanovništva, bez obzira na to kada se učini, otklonit će razlike u procjenama. Kada je u pitanju Sarajevo, prema popisu iz 1991. godine bilo je 34.873 Hrvata ili 6,6%, a 2002. godine prema Socijalnoj karti Kantona Sarajevo 6,35%. Ovaj relativni pokazatelj uopće ne odgovara stvarnosti i bit će zanimljivo pogledati novi popis ako bude učinjen prema kriteriju prisutnog stanovništva koji živi u gradu, a ne prema posjedovanju osobnih dokumenata. Osim toga, provest će se neka istraživanja koja će pokazati zašto je predočeno smanjenje hrvatskog puka u Sarajevu samo za 0,25%. Kada je u pitanju brojnost hrvatskog stanovništva u ratnom Sarajevu, ilustrativan je sljedeći primjer: "(...) Slavko Zelić, čim je došao, iznio je problem istjerivanja Hrvata iz kuća u Pofalićima. U gornjim Pofalićima već su useljene neke naše kuće, a sad je navala na donje Pofaliće. U Hrasnici 6.000 muslimanskih izbjeglica čeka da se useli u Sarajevo".¹⁰ Ova izjava člника HDZ-a izrečena čovjeku za kojega je znao da će je zabilježiti, paušalno je dana da bi se opravdalo iseljavanje Hrvata iz Sarajeva, što se vrlo brzo pokazalo promašajem. To se događalo ipak prema drukčijem scenariju jednoga ljetnog dana 1992. godine koji će dugo ostati u sjećanju stanovništva koje je do danas ostalo živjeti u spomenutom naselju. HDZ je preko svoje ispostave u Sarajevu zvao telefonom Hrvate iz ovog naselja i to podrijetlom iz Hercegovine koji su uglavnom poslije Drugoga svjetskog rata došli trbuhom za kruhom u sarajevske radionice. Prvo je bilo iznenađenje da su nam tu noć proradili telefoni, a zatim javljanje muškoga glasa koji se nije predstavljao ni osobno ni u ime institucije koja zove. Prva provjera korektnosti broja bilo je znamo li određenu osobu, a kada smo to potvrdili, priopćio nam je da sljedeće jutro dođemo na Stup (dio Sarajeva odakle su se uz novce izvo-

¹⁰ Lj. LUCIĆ, n. dj., 334.

dili građani iz Sarajeva, neorganizirani u konvoje). Na pitanje zašto moramo ići iz Sarajeva dodatna objašnjenja nije mogao dati jer je naveo da samo prenosi poruku. Svakako, poslije takvog poziva nije se moglo spavati, ali i kuda krenuti? Sljedeći dan bio je jedan od najtužnijih u mom naselju, čak tužniji od onih kada su padale granate i pucali snajperi i ubijali nas i naše susjede. Kolona automobila s Hrvatima krenula je i otišla bez pozdrava. Otišli su i rođaci, a bio je i jedan slučaj da je jednoj susjedi otišla bez pozdrava i rođena sestra. Svi smo izbezumljeno gledali, Bošnjaci šokirani jer se nisu osjećali krivima za nešto što nisu učinili, malobrojni Hrvati koji su ostali, čekali su reakciju svojih susjeda. Dvojba je bila treba li otići ili ostati u paklu Sarajeva. Kada su se ti Hrvati smjestili u svoje stare i nove hercegovačke domove, širili su propagandu da su ih iz Pofalića istjerali Muslimani. To im nije smetalo da se vrate poslije rata u svoje kuće s već poznatom namjerom da ih prodaju. Ostatak ratnog preživljavanja prošao je bez prijekne riječi od Bošnjaka u naselju. Taj odnos bio je vrlo korektan u okruženju. Svakako, ne mislim da je svima u Sarajevu bilo tako, ali u spomenutoj knjizi potenciran je ovaj primjer pa sam ga zato i komentirala. Zašto uvijek na neke negativne primjere graditi generalizirane vještačke konstrukcije? Ostavljene zaključane kuće svakako su bile mjesto gdje su se mogli smjestiti ljudi iz istočne Bosne koji su uspjeli pobjeći od zločinaca. To nikako nije bilo nasilno iseljavanje dotadašnjih vlasnika. Oni su bili izvan sarajevske srednjovjekovne opsade, vrlo siti u vlastitome nacionalnom okruženju, ali sigurno s drugim problemima koje mi iz Sarajeva također ne možemo razumjeti. Problem međusobnog (ne)razumijevanja Hrvata u Bosni i Hercegovini iz različitih regija je ipak veći nego što se čini na prvi pogled.

Stanovnici Sarajeva bili su zaokupljeni radnom obvezom, zatim nošenjem vode, skupljanjem drva za loženje, traženjem neke livade ili parka za mali vrt, čekanjem humanitarne pomoći, izmišljanjem novih recepta za različita jela, pronalaskom načina da se ode poznatima na sprovod, a da se pritom ne pogine jer je omiljena zabava "krvnicima s brda" bila gađati potištene ljude na posljednjem ispraćaju voljenim osobama. To je bilo vrijeme bez struje pa tako i bez televizije, te je ostajalo vremena za druženje u skloništu, po kućama za koje se smatralo da mogu zaštititi od granate, što je bila još jedna od ratnih iluzija, kao i ljutnja o neizvještavanju svjetskih medija o ratnim detaljima u Sarajevu. Zanima li nas danas stradanje drugih? Vrlo malo, navikli smo na ubojstva. Najodgovorniji dio posla bio je odvesti djecu u improvizirane škole po podrumima pojedinih kuća. Sati su bili skraćeni, a strah je bio prisutniji od znanja koje se moglo steći. Potvrda o završenom razredu se dobivala, ali ne i znanje propisano nastavnim programom. Opći uspjeh se mjerio srećom kada su djeca ostala živa. Imitacija normalnog života pod floskulom "duhovnog otpora" odnijela je u Sarajevu do sada registriranih oko 11.700 osoba, od toga 1.620 djece. Žrtve su brojne i bolne da bi dopustile bilo kakvu podjelu na njihovu nacionalnu pripadnost. Ubijani su građani Sarajeva, tada najbliži jedni drugima.

Potaknuta literaturom, želim prenijeti i komentirati još jedan događaj, a to je održavanje Sabora Hrvata u Sarajevu, 7. veljače 1994. godine. "(...) Pijaca

je radila iako je bila ratno-siromašna, ljudi su se tu skupljali i razgovarali jer je mjesto zaklonjeno od topova sa Trebevića. Većina koja je sa mnom krenula ostala je u toj masi. Ja sam žurio. U Predsjedništvu je sve već bilo spremno za koncert. Svečana dvorana pripremljena za ovu priliku bila je već puna. Sjeo sam u prvi red pored Ganića. Šeparović je sjedio iza mene. Izetbegović je kasnio. Gudači su uštimavali svoje instrumente. Iza njih je stajao novouradeni veliki portret Suade Dilberović. Izetbegović dolazi i sjeda nedaleko od mene. Koncert počinje. Ubrzo, tanki i otužni zvuci violina izmiješase se sa zvucima sirena koji su dolazili izvana. Nitko se nije obazirao na to jer su to bili uobičajeni zvuci u Sarajevu. Na vrata ulazi žena iz protokola Predsjedništva, nečujno, na prstima, prilazi meni, saginje se i šapne mi: na 'Markalama' je pala granata, ogroman je broj mrtvih i ranjenih, što da radim. Reci to predsjedniku, rekao sam tiho da se ne čuje. Prišla je Izetbegoviću i šaptala mu na uho. On je sjedio mirno i nepomično. Gudači su svirali. Pogledao sam Izetbegovića ispod oka. Ruke su mu bile spuštene u krilo, pogled ravan, bez treptaja, lice ukočeno. Neprimjetno sam se vrpeljio na mjestu. Broj sirena se uvećavao i bio sve češći. Nisam više slušao koncert već njih. Nikad da stanu. Vrijeme je proticalo vrlo sporo. Konačno kraj koncerta. Aplauz jak i kratak. Izetbegović izlazi naprijed svojim teškim korakom i okreće se prisutnima. Dok je trajao koncert dobio sam vijest da je na 'Markale' pala granata. Ima preko pedeset mrtvih i stotine ranjenih. Dvoumio sam se da li prekinuti koncert. Nisam to uradio. Dok mi sviramo oni nas ubijaju".¹¹ To večer opet nam je došla struja, mogli smo gledati sudionike Sabora Hrvata, od Amerike, preko Njemačke, Zagreba i dijela Bosne. Onih s budućeg Sabora u Livnu nije bilo. Nama se nije ništa mijenjalo, samo smo naslutili neke nove karte nacionalnog razgraničenja. Jedino nismo mogli riješiti dvojbu jesu li nam pustili struju radi Sabora ili masakra na "Markalama". Nismo mogli odgonetnuti, ali to nije bilo ni bitno jer nam je i jedno i drugo bila stvarnost. Od Sabora nismo ništa očekivali, a "smrt nam je bila bliža od kragne na košulji". Ipak smo odlučili iskoristiti to kratko vrijeme i ulijevanjem vode u stroj za pranje rublja olakšati si da to ne radimo sutra na ruke, zatim nešto ispeći u pećnici ili se pak okupati vrućom vodom. Sve se to moralo učiniti odmah, jer pod izgovorom opterećenja električne mreže vrlo brzo je isključe. Zapravo traje onoliko koliko netko smatra da nam je dosta informacija s TV-a ili radija. Ostalo će prepričavati oni koji u gradu imaju za te prilike redovitu opskrbu.

Mnogo je poticaja za sjećanje. Mnogi događaji i danas izazivaju bijes običnih građana, posebno oko (ne)moćnosti slobodnog izlaska i povratka u Sarajevo, zatim količine hrane koja je bila neravnomjerno raspoređena, a dolazila je na račun građana Sarajeva, zatim tobožnjeg zalaganja političke elite za vlastiti narod ili za sve građane, ogromnog bogaćenja određenih ljudi itd.

Položaj stanovništva u Sarajevu bez obzira na njihovu nacionalnu pripadnost plastično je razjasnila jedna mlada autorica koja se bavila "sarajevskim ružama" – fenomenom ispunjavanja crvenom bojom tragova nastalih od deto-

¹¹ Ivo KOMŠIĆ, *Preživljena zemlja. Tko je, kada i gdje dijelio BiH*, Zagreb 2006., 326.

nacija i eksplozija granata koje stoje na trotoarima sarajevskih ulica kao podsjetnik na nedavnu prošlost. To su mjesta na kojima se može ispitati odnos između povijesti i sjećanja, ali i granicu među njima koja je maglovita pa je teško razlikovati što je to povijest, a što naše sjećanje. Autor "sarajevskih ruža", profesor arhitekture Nedžad Kurto, ideju za kreiranje ovog spomenika pronašao je u kolektivnoj patnji stanovnika Sarajeva tijekom opsade. "Profesor Kurto je objasnio da nije želio napraviti neki grandiozni, socrealistički spomenik koji bi govorio o mjestu. On je radije htio pokazati kako su se eksplozije desile na *tlu* dok su ljudi ležali na *tlu* ili u blizini, pokušavajući da se skriju od granate koja je dolazila na *tlo*. Stoga je *tlo* u poimanju profesora Kurte imalo veoma simbolično značenje a sama komemoracija je trebala biti smještena na tom mjestu. (...) Prema njegovom mišljenju, potrebno je smatrati da Ruže imaju dokumentarni značaj, stoga one mogu nestati bilo kada, jer ih nije neophodno održavati redovno".¹² Tako su pojednostavljenom formom komemoracije naglašeni užas eksplozije, ljudska patnja i golema količina straha. Iako nisu golemi spomenik, one svojim postojanjem na pločnicima podsjećaju na strahote rata i to u pojedinačnom sjećanju preživjelih šetača kojima odaju počast zbog njihove patnje tijekom opsade Sarajeva. Razbacane ruže po sarajevskim ulicama i danas podsjećaju na prošle događaje. Podsjeti li ruža na tržnici prolaznika na "Markale" ili na održavanje sabora Hrvata ili na koncert posvećen Dubrovkinji Suadi Dilberović čija je smrt uozbiljila Sarajlije u spoznaji da je počeo terorizam na grad? Različita su sjećanja, a današnjica ne obećava bolji život Hrvata u Sarajevu jer ove Hrvate iz Sarajeva ne podržava hrvatska politička elita koja još uvijek vuče konce izvan Sarajeva. Možda su još uvijek krivi jer u ljeto 1992. godine nisu otišli na upućeni poziv. Skoro dvanaest godina poslije službenog završetka rata u bosansko-hercegovačkome hrvatskome političkom korpusu došlo je samo do povećanja broja stranaka s hrvatskih predznakom u imenu. Svakako se pomaci u drukčijem političkom djelovanju ne mogu očekivati jer se i dalje živi u nacionalističkom višestranačju kao i ostala dva naroda.

Što reći za ljude koji su preživjeli 1.452 dana sarajevskog užasa? Ništa, osim: "Danas u Sarajevu umiru oni koji misle da su preživjeli rat." (J. T.) A što se tiče historiografskog istraživanja povijesti Bosne i Hercegovine u razdoblju od 1992. do 1995., to će bolje od nas obaviti naraštaji koji budu mogli bez pretjeranih emocija i vlastitog sjećanja prosuđivati o političkim i drugim ratnim događajima.

¹² Azra JUNUZOVIĆ, *Sarajevske ruže: Ka politici sjećanja (Sarajevo Roses: Towards politics of remembering)*, Armis Print i Udruženje za zaštitu tekovina borbe za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo 2005., 99.

SUMMARY

THE LIFE OF CROATS IN BESIEGED SARAJEVO

The author describes the conditions in besieged and bombarded Sarajevo, emphasizing the situation of Croats in this city that Serb aggressors and insurgents attempted to conquer. Using her memories and recounting the events of that time, the author presents her thoughts concerning the role and circumstances of Croatian cultural and religious institutions in Sarajevo as well as the complex situation in which the Croats found themselves as the smallest national community in Sarajevo, caught in the middle of newly “disordered” national and state interests. The article is a blend of historiography and memoir with the author’s emphasis on establishing a few of the many possible directions of future scholarly research of the wartime events in Bosnia and Hercegovina from 1991 to 1995.

Key words: Croats, Bosnia and Hercegovina, Sarajevo, the war in Bosnia and Hercegovina